

საქართველოს კონსტიტუციის ტექნიკური თუ არსებითი შეცდომები?

მარინე მარინაშვილი

ქუთაისის საერთაშორისო უნივერსიტეტი

საქართველო

აბსტრაქტი

2017 წლის საკონსტიტუციო რეფორმის შედეგად, საქართველოს კონსტიტუციაში არსებითი ცვლილებები შევიდა, კონსტიტუციური ცვლილებების მიღებიდან ამოქმედებამდე, ბევრი კრიტიკა დაიწერა და ითქვა. კვლევის მიზანი არ არის კონსტიტუციური რეფორმის შეფასება. კვლევაში საუბარია კონსტიტუციის დებულებების უზუსტობებზე, რომელიც მკითხველმა უნდა შეაფასოს ტექნიკურია თუ შინაარსობრივი. რა თქმა უნდა, კვლევა არ მოიცავს კონსტიტუციის ყველა დებულების გრამატიკულ ანალიზს. კვლევაში ყურადღება იქნება გამახვილებული ზოგიერთ დებულებაზე, რომელიც ვფიქრობთ კანონმდებელს დაეხმარება დახვეწოს და სრულყოფილი გახადოს კონსტიტუციის ტექსტი. კვლევის შედეგად გამოვლენილი კონსტიტუციაში არსებული უზუსტობები, რომელიც ერთი შეხედვით შეიძლება მოგვეჩვენოს ტექნიკურ და არა არსებით შეცდომებად ცალსახაა საჭიროებენ შესწორებას.

საკვანძო სიტყვები: საქართველოს კონსტიტუციის ხარვეზები, საქართველოს კონსტიტუციის პრობლემები, საქართველოს კონსტიტუციის შეცდომები, საქართველოს კონსტიტუციის უზუსტობები, საკანონმდებლო ტექნიკა.

შესავალი

2017 წლის საკონსტიტუციო რეფორმის შედეგად საქართველოს კონსტიტუციაში მასშტაბური ცვლილებები განხორციელდა. კონსტიტუციური ცვლილებების მიღებიდან მათ ამოქმედებამდე პერიოდმა როგორც აკადემიურ, ისე პოლიტიკურ სივრცეში არაერთი კრიტიკული შეფასება წარმოშვა. მიუხედავად ამისა, წინამდებარე კვლევის მიზანს არ წარმოადგენს კონსტიტუციური რეფორმის შინაარსობრივი ან პოლიტიკურ-სამართლებრივი შეფასება.

კვლევის ამოცანაა საქართველოს კონსტიტუციის ცალკეული დებულებების ტექსტუალური და სისტემური ანალიზის საფუძველზე იმ უზუსტობებისა და არათანმიმდევრულობების გამოვლენა, რომლებიც კონსტიტუციის განმარტების პროცესში პრაქტიკულ სირთულეებს ქმნის. ნაშრომში განხილული საკითხები მკითხველს აძლევს შესაძლებლობას შეაფასოს, აღნიშნული უზუსტობები წარმოადგენს მხოლოდ საკანონმდებლო ტექნიკის ხარვეზებს თუ მათ შეიძლება ჰქონდეს შინაარსობრივი და ინსტიტუციური შედეგებიც. კონსტიტუციური სამართლის თეორიის მიხედვით, ნორმის ფორმულირების სიზუსტე წარმოადგენს სამართლებრივი განსაზღვრულობისა და პროგნოზირებადობის ერთ-ერთ ფუნდამენტურ ელემენტს, რაც განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს კონსტიტუციური ნორმების მიმართ.¹

კვლევა არ ისახავს მიზნად საქართველოს კონსტიტუციის ყველა დებულების ანალიზს. ნაშრომში ყურადღება გამახვილებულია კონსტიტუციის ცალკეულ ნორმებზე, რომელთა ფორმულირება, ავტორის შეფასებით საჭიროებს გადახედვას. აღნიშნული საკითხების

¹ Fuller, L., *The Morality of Law*, Yale University Press, 1964, p. 33; Xanthaki, H., *Drafting Legislation: Art and Technology of Rules for Regulation*, Hart Publishing, 2014, p. 63.

განალიზება შეიძლება გამოყენებულ იქნეს როგორც კონსტიტუციური ტექსტის შემდგომი დახვეწის, ისე კონსტიტუციური ინტერპრეტაციის პროცესში სამართლებრივი სიცხადის უზრუნველყოფის მიზნით.

ნაშრომის მიზანია ხელი შეუწყოს კონსტიტუციის ტექსტის სრულყოფას და კანონმდებლის ყურადღება გაამახვილოს იმ საკითხებზე, რომლებიც ერთი შეხედვით ტექნიკურ ხასიათს ატარებს, თუმცა კონსტიტუციური სამართლის დოგმატიკის თვალსაზრისით არსებით მნიშვნელობას იძენს.²

1. კონსტიტუციის პრეამბულა

2017 წლის საკონსტიტუციო რეფორმის ფარგლებში კანონმდებელმა პრეამბულის ტექსტი უცვლელად დატოვა, მიუხედავად იმისა, რომ კონსტიტუციის ძირითადი დებულებების სტრუქტურა და შინაარსი არსებითად შეიცვალა. კონსტიტუციური თეორიაში პრეამბულა არ წარმოადგენს მხოლოდ დეკლარაციულ ან სიმბოლურ ტექსტს; იგი გამოიყენება კონსტიტუციური ნორმების ინტერპრეტაციისას, განსაკუთრებით იმ შემთხვევებში, როდესაც ნორმის შინაარსი ბუნდოვანია ან საჭიროებს ღირებულებით განმარტებას.³ ამდენად, პრეამბულაში ასახული პრინციპების ფორმულირება და შიდა ლოგიკა უნდა იყოს თანმიმდევრული კონსტიტუციის ძირითად დებულებებთან.

საქართველოს კონსტიტუციის პრეამბულის მიხედვით, საქართველოს მოქალაქეთა ურყევი ნებაა დაამკვიდრონ დემოკრატიული საზოგადოებრივი წესწყობილება, ეკონომიკური თავისუფლება, სოციალური და სამართლებრივი სახელმწიფო. ამავე დროს, კონსტიტუციის პირველ თავში აღნიშნული პრინციპები წარმოდგენილია განსხვავებული თანმიმდევრობით: დემოკრატია, სამართლებრივი სახელმწიფო, სოციალური სახელმწიფო და ეკონომიკური თავისუფლება. თითოეულ მათგანს კონსტიტუციის ზოგად დებულებებში დამოუკიდებელი მუხლი ეთმობა.

აღნიშნული შეუსაბამობა არ წარმოადგენს მხოლოდ ფორმალურ საკითხს. კონსტიტუციის სისტემური განმარტების მეთოდის მიხედვით, ძირითადი პრინციპების თანმიმდევრობა შესაძლოა ასახავდეს კანონმდებლის ღირებულებით იერარქიას, რაც განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს კონსტიტუციური ნორმების განმარტებისას.⁴ სწორედ ამიტომ, მიზანშეწონილია, რომ პრეამბულაში ჩამოთვლილი კონსტიტუციური პრინციპების თანმიმდევრობა შესაბამისობაში იყოს კონსტიტუციის პირველ თავში წარმოდგენილ პრინციპებთან.

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე რეკომენდებულია პრეამბულის დაზუსტება ისე, რომ კონსტიტუციური პრინციპების ჩამონათვალი ჩამოყალიბდეს შემდეგი თანმიმდევრობით: დემოკრატიული საზოგადოებრივი წესწყობილება, სამართლებრივი და სოციალური სახელმწიფო, ეკონომიკური თავისუფლება.

2. თავი პირველი. ზოგადი დებულებები

2.1. საქართველოს კონსტიტუციის მე-3 მუხლის სათაური - დემოკრატია

საქართველოს კონსტიტუციის 2017 წლის რედაქციის ერთ-ერთი სიახლეა მუხლების დასათაურება, რაც ტექსტის სტრუქტურულ აღქმასა და ნორმების იდენტიფიცირებას

² Barak, A., *Purposive Interpretation in Law*, Princeton University Press, 2005, p. 110.

³ Orgad, L., *The Legal Nature of Constitutional Preambles*, *International Journal of Constitutional Law*, 2010, p. 714.

⁴ Jacobsohn, G. J., *Constitutional Identity*, Harvard University Press, 2010, p. 55.

ამარტივებს. კონსტიტუციის ადრე მოქმედ რედაქციებში მუხლებს არ ჰქონდა სათაურები. კონსტიტუციის მე-3 მუხლის სათაურია - დემოკრატია, რომელიც განამტკიცებს დემოკრატიული სახელმწიფოს პრინციპებს.

საკანონმდებლო ტექნიკის თვალსაზრისით, ნორმის სათაური უნდა ასახავდეს მისი შინაარსის ძირითად არსს და უზრუნველყოფდეს ტექსტის ლოგიკურ თანმიმდევრულობას.⁵ აღსანიშნავია, რომ კონსტიტუციის მომდევნო მუხლების სათაურებია: „სამართლებრივი სახელმწიფო“ და „სოციალური სახელმწიფო“, რაც კიდევ უფრო ამძაფრებს მე-3 მუხლის სათაურის ზოგადობას. აღნიშნულიდან გამომდინარე, მიზანშეწონილია, რომ მე-3 მუხლის სათაური დაკონკრეტდეს და ჩამოყალიბდეს როგორც „დემოკრატიული სახელმწიფო“, რაც უზრუნველყოფდა კონსტიტუციის ტექსტის შიდა სტრუქტურულ ერთიანობას.

2.2. საქართველოს კონსტიტუციის მე-3 მუხლის მე-2 პუნქტი - სიტყვა „აგრეთვე“ დატვირთვა

კონსტიტუციის მე-3 მუხლის მე-2 პუნქტში ჩამოთვლილია ხალხის ძალაუფლების ძირითადი ფორმები, კერძოდ: ხალხი ძალაუფლებას ახორციელებს თავისი წარმომადგენლების, აგრეთვე რეფერენდუმისა და უშუალო დემოკრატიის სხვა ფორმების მეშვეობით.

კონსტიტუციური ტექსტის ანალიზი აჩენს კითხვას სიტყვა „აგრეთვე“-ს ფუნქციური დატვირთვის შესახებ. ნორმის შინაარსი ცალსახად მოიცავს როგორც წარმომადგენლობით, ისე უშუალო დემოკრატიის ფორმებს და სიტყვა „აგრეთვე“ დამატებით ნორმატიულ მნიშვნელობას არ ქმნის. საკანონმდებლო ტექნიკის პრინციპების მიხედვით, სამართლებრივი ტექსტი უნდა გამოირჩეოდეს ლაკონურობითა და ზედმეტი სიტყვებისგან თავისუფალი ფორმულირებით.⁶ აღნიშნული სიტყვის ამოღება ნორმის შინაარსს არსებითად არ შეცვლის, თუმცა ტექსტს უფრო მკაფიო და ტექნიკურად გამართულ სახეს მისცემს.

2.3. საქართველოს კონსტიტუციის მე-3 მუხლის მე-3 პუნქტი - „უფლებამოსილების ვადის ხელშეუხებლობის პრინციპი“

საქართველოს კონსტიტუციით განმტკიცებულია დემოკრატიული მანდატის ვადის ხელშეუხებლობის პრინციპი ანუ საყოველთაო არჩევნებში არჩეული ორგანოს ან თანამდებობის პირის მიმდინარე უფლებამოსილების ვადის შემცირება ან გაზრდა დაუშვებელია. მანდატის ვადის ხელშეუხებლობა წარმოადგენს დემოკრატიული ლეგიტიმაციის ერთ-ერთ ფუნდამენტურ ელემენტს და მიზნად ისახავს ხელისუფლების თვითგახანგრძლივებისა და პოლიტიკური მანიპულაციის პრევენციას.⁷ აღნიშნული პრინციპი ფართოდ არის აღიარებული საერთაშორისო სტანდარტებსა და შედარებით-სამართლებრივ პრაქტიკაში. საქართველოს უახლოეს წარსულში, ხელისუფლებამ ორჯერ დაარღვია კონსტიტუციური სამართლის ეს უმნიშვნელოვანესი თეორიული პრინციპი და საკონსტიტუციო ცვლილების საფუძველზე თავდაპირველად პარლამენტს, ხოლო მოგვიანებით პრეზიდენტს თითქმის ერთი წლით გაუხანგრძლივა მიმდინარე უფლებამოსილების ვადა. ამგვარი პრეცედენტების პრევენციისთვის, კანონმდებელმა

⁵ Xanthaki, H., Drafting Legislation: Art and Technology of Rules for Regulation, Hart Publishing, 2014, p. 47.

⁶ Fuller, L., The Morality of Law, Yale University Press, 1964, p. 65.

⁷ Venice Commission, Code of Good Practice in Electoral Matters, CDL-AD, 2002, 023 rev, § 7.

დემოკრატიული მანდატის ვადის ხელშეუვალობის პრინციპი კონსტიტუციის დონეზე განამტკიცა.

თუმცა, კონსტიტუციის მოქმედი რედაქციით, აღნიშნული პრინციპი ვრცელდება მხოლოდ საყოველთაო არჩევნებში არჩეულ ორგანოებზე ან თანამდებობის პირებზე. ეს ფორმულირება პრობლემურია იმ თვალსაზრისით, რომ იგი კონსტიტუციური დაცვის ფარგლებს მიღმა ტოვებს ირიბი წესით არჩეულ სახელმწიფო ორგანოებს. ამდენად, განსახილველი კონსტიტუციური ნორმა ვერ გავრცელდება თუნდაც საქართველოს პრეზიდენტის მიმდინარე უფლებამოსილების ვადის ხელშეუხებლობაზე.

კონსტიტუციური დოგმატიკის მიხედვით, უფლებამოსილების ვადის ხელშეუხებლობის პრინციპი უნდა გავრცელდეს ყველა იმ ორგანოსა და თანამდებობის პირზე, რომელთა მანდატი განსაზღვრული ვადით არის დადგენილი, მიუხედავად მათი არჩევის ან დანიშვნის წესისა⁸. ამდენად, დაუშვებელია სახალხო დამცველის, საკონსტიტუციო სასამართლოს წევრის, უზენაესი სასამართლოს თავმჯდომარის და სხვ. უფლებამოსილების ვადის როგორც გაზრდა ისე შემცირება. თუმცა კონსტიტუციაში დღეს არსებული ჩანაწერით „უფლებამოსილების ვადის ხელშეუხებლობის პრინციპის“ ფარგლები შეზღუდულია და ვრცელდება მხოლოდ საყოველთაო არჩევნებში არჩეულ ორგანოზე/თანამდებობის პირზე. შესაძლოა, პრაქტიკაში კონსტიტუციის განსახილველ დებულებას განვრცობითი განმარტება მიეცეს და სიტყვა „საყოველთაო არჩევნებში“ მიუხედავად, განსახილველი პრინციპი, ირიბი წესით არჩეულ საქართველოს პრეზიდენტზე გავრცელდეს, თუმცა მეტი სიზუსისთვის სჯობს ნორმა სხვაგვარად ჩამოყალიბდეს.

2.4. საქართველოს კონსტიტუციის მე-4 მუხლის მე-4 პუნქტის მე-3

წინადადება - ნორმატიული აქტის სახეები

კონსტიტუციის თანახმად საკანონმდებლო და სხვა ნორმატიული აქტების მიღებისა და გამოცემის წესი და მათი იერარქია განისაზღვრება ორგანული კანონით. ამ ჩანაწერიდან ჩანს თითქოს საქართველოში არსებობს საკანონმდებლო და ნორმატიული აქტები მაშინ როდესაც საკანონმდებლო აქტი ნორმატიული აქტების ერთ-ერთი სახეა, კერძოდ: საქართველოს ნორმატიული აქტები იყოფა საქართველოს საკანონმდებლო და საქართველოს კანონქვემდებარე ნორმატიულ აქტებად, რომლებიც ქმნის საქართველოს კანონმდებლობას⁹. ნორმატიული აქტების თეორიის თანახმად საკანონმდებლო აქტი წარმოადგენს ნორმატიული აქტის ერთ-ერთ სახეს და არ შეიძლება მისგან განცალკევებულ კატეგორიად განიხილებოდეს.¹⁰ ამდენად, მიზანშეწონილია კონსტიტუციის განსახილველ მუხლში სიტყვები „საკანონმდებლო და სხვა“ ამოღებულ იქნეს.

2.5. საქართველოს კონსტიტუციის მე-7 მუხლის 1-ლი პუნქტის „დ“

ქვეპუნქტი - „შეიარაღებული ძალები“

2017 წლის კონსტიტუციური რეფორმის ერთ-ერთი პროგრესული და არსებითი ცვლილებაა ტერმინი „შეიარაღებული ძალების“ ნაცვლად „თავდაცვის ძალების“ შემოღება. აღნიშნული კონცეპტუალური ცვლილებების დადებითი შეფასება არ შეადგენს ჩვენი

⁸ Issacharoff, S., Democracy Unmoored, Oxford University Press, 2023, p. 88.

⁹ შეადარე. მუხლი 7, პუნქტი 1, საქართველოს ორგანული კანონი ნორმატიული აქტების შესახებ. <https://www.matsne.gov.ge/document/view/90052?publication=40> [უ.გ. 07.10.2025].

¹⁰ Kelsen, H., Pure Theory of Law, University of California Press, 1967, p. 221.

კვლევის საგანს. კონსტიტუციური ცვლილებების შედეგად საქართველოს დღეს ჰყავს თავდაცვის ძალები¹¹. ამდენად, კონსტიტუციის ტექსტში ყველგან ტერმინი „შეიარაღებული ძალები“ შეიცვალა „თავდაცვის ძალებზე“, მაგალითად კონსტიტუციის 21-ე მუხლის 1-ლი პუნქტი, 23-ე მუხლის მე-2 პუნქტი და სხვ. თუმცა კონსტიტუციის მე-7 მუხლში კვლავ გამოყენებულია ტერმინი „შეიარაღებული ძალები“. ვინაიდან საქართველომ უარი განაცხადა მილიტარიზაციაზე, საქართველოში სამხედრო ძალების არსებობა გამართლებულია მხოლოდ სახელმწიფოს თავდაცვის უზრუნველყოფის მიზნით, უფრო მეტიც საქართველოს სახელმწიფოს ამჟამად არც ჰყავს შეიარაღებული ძალები, კონსტიტუციის განსახილველ მუხლში ტერმინი „შეიარაღებული ძალების“ ნაცვლად უნდა დაიწეროს „თავდაცვის ძალები“.

3. საქართველოს კონსტიტუციის მესამე თავი. საქართველოს პარლამენტი

3.1. საქართველოს კონსტიტუციის 39-ე მუხლის მე-5 პუნქტი

საქართველოს კონსტიტუციის 39-ე მუხლის მე-5 პუნქტის „ზ“ ქვეპუნქტის თანახმად პარლამეტის წევრს უფლებამოსილება ვადაზე ადრე შეუწყდება თუ დაკარგავს საქართველოს მოქალაქეობას. მოქმედი კანონმდებლობით საქართველოს მოქალაქეობის დაკარგვა საქართველოს მოქალაქეობის შეწყვეტის ერთ-ერთი სახეა¹².

ამგვარად, იზადება კითხვა: წარმოადგენს თუ არა პარლამენტის წევრის მიერ საქართველოს მოქალაქეობიდან ნებაყოფლობით გასვლა მისი უფლებამოსილების ვადამდე შეწყვეტის საფუძველს? ფორმალურად, კონსტიტუციის ტექსტი ასეთ საფუძველს პირდაპირ არ ითვალისწინებს, ვინაიდან იგი მიუთითებს მხოლოდ მოქალაქეობის დაკარგვაზე და არა მოქალაქეობის შეწყვეტაზე.

სამართლებრივი განსაზღვრულობის პრინციპი მოითხოვს, რომ კონსტიტუციური ნორმა უნდა იყოს ჩამოყალიბებული ისე, რომ გამორიცხავდეს გაურკვეველ განმარტებებს¹³. ამ კონტექსტში ტერმინი „მოქალაქეობის შეწყვეტა“ შინაარსობრივად უფრო ფართოა და მოიცავს როგორც მოქალაქეობის დაკარგვას, ისე მოქალაქეობიდან ნებაყოფლობით გასვლას. შესაბამისად, მიზანშეწონილია კონსტიტუციის აღნიშნული დებულების რედაქციული დაზუსტება ისე, რომ პარლამენტის წევრის უფლებამოსილების ვადამდე შეწყვეტის საფუძველად განისაზღვროს საქართველოს მოქალაქეობის შეწყვეტა და არა მხოლოდ დაკარგვა.

4. საქართველოს კონსტიტუციის თავი მეოთხე. საქართველოს პრეზიდენტი

4.1. საქართველოს კონსტიტუციის 50-ე მუხლის მე-5 პუნქტი - „ახალარჩეული პარლამენტის პირველი სხდომის გამართვა“ და „ახალარჩეული პარლამენტის უფლებამოსილების ცნობა“

მიუხედავად იმისა, რომ მორიგი საპარლამენტო და საპრეზიდენტო არჩევნები განსხვავებული პერიოდულობით ტარდება, კანონმდებელი წინდახედულია და

¹¹ შეადარე. მუხლი 70, პუნქტი 3, საქართველოს კონსტიტუცია.

<https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/30346?publication=36> [უ. გ. 07.10.2025].

¹² შეადარე. მუხლი 19, საქართველოს ორგანული კანონი მოქალაქეობის შესახებ.

<https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/2342552?publication=11> [უ. გ. 07.10.2025].

¹³ Craig, P., EU Administrative Law, Oxford University Press, 2012, p. 395.

ითვალისწინებს, რომ სახელმწიფო მეთაურისა და საკანონმდებლო ორგანოს არჩევნები შესაძლოა დროში დაემთხვეს. პრაქტიკულად, ასეთი ფაქტის წინაშე საქართველო 2024 წლის ოქტომბერში დადგა. კონსტიტუციის თანახმად თუ საქართველოს პრეზიდენტის არჩევის თარიღი ემთხვევა საპარლამენტო არჩევნებს ან მის წინა თვეს, საქართველოს პრეზიდენტის არჩევნები იმართება ახალარჩეული პარლამენტის პირველი სხდომის გამართვიდან 45 დღის განმავლობაში. ამდენად, კანონმდებელს არ სურს საპარლამენტო და საპრეზიდენტო არჩევნების ერთდროულად ჩატარება. ვინაიდან საქართველოს პრეზიდენტის არჩევნებში მონაწილეობას იღებს საქართველოს პარლამენტი კანონმდებლის განზრახვას, რომ საპრეზიდენტო არჩევნებში მონაწილეობა მიიღოს ახალარჩეულმა პარლამენტმა. კონსტიტუციის გარდამავალი დებულების თანახმად 2018 წელს ქვეყნის მეთაური 5 წლის ნაცვლად 6 წლის ვადით იქნა არჩეული. კანონმდებელმა პრეზიდენტის არჩევის ვადა გაზარდა, რომ საპრეზიდენტო არჩევნებში მონაწილეობა მიიღოს 2024 წელს სრულად პროპორციული წესით არჩეულმა პარლამენტმა.

რამდენად უზრუნველყოფს კონსტიტუციის 50-ე მუხლის მე-5 პუნქტი კანონმდებლის ნებას? როგორც აღინიშნა, თუ საპრეზიდენტო და საპარლამენტო არჩევნები დროში ემთხვევა, კონსტიტუცია საპრეზიდენტო არჩევნების ჩატარებას უკავშირებს ახალარჩეული პარლამენტის პირველი სხდომის გამართვას. თუმცა ახალარჩეული პარლამენტის პირველი სხდომის გამართვა არ გულისხმობს, რომ წინა მოწვევის პარლამენტს შეუწყდა უფლებამოსილება. ჯერ ერთი, საქართველოს პარლამენტი პირველ სხდომაზე უფლებამოსილია შეუდგეს მუშობას თუ სხდომას ესწრება არანაკლებ სრული შემადგენლობის ნახევარზე მეტი ანუ 76 დეპუტატი. მეორე მხრივ, საქართველოს პარლამენტი სრულ უფლებამოსილებას იძენს პარლამენტის წევრთა ორი მესამედის ანუ 100 დეპუტატის უფლებამოსილების ცნობის მომენტიდან. სწორედ ამ მომენტიდან უფლებამოსილება უწყდება წინა მოწვევის პარლამენტს¹⁴.

ამდენად, თუ კანონმდებლის მიზანია, რომ საქართველოს პრეზიდენტის არჩევნებში მონაწილეობა მიიღოს ახალარჩეულმა პარლამენტმა მაშინ სახელმწიფო მეთაურის არჩევნები უნდა გაიმართოს არა ახალარჩეული პარლამენტის პირველი სხდომის გამართვიდან 45 დღის განმავლობაში არამედ ახალარჩეული პარლამენტის უფლებამოსილების ცნობიდან 45 დღის განმავლობაში. როგორც ჩანს, კანონმდებელმა ვერ გამიჯნა ერთმანეთისგან ახალარჩეული პარლამენტის პირველი სხდომის გამართვა და ახალარჩეული პარლამენტის უფლებამოსილების ცნობა. ახალარჩეული პარლამენტის პირველი სხდომის გამართვა ყოველთვის არ გულისხმობს მისი უფლებამოსილების ცნობას. თუ კონსტიტუციის დონეზე აღნიშნული უზუსტობა არ გამოსწორდება მაშინ პრაქტიკაში კონსტიტუციაში დღეს არსებული ჩანაწერით შესაძლოა პრეზიდენტის არჩევნებში მონაწილეობა არ მიიღოს ახალარჩეულმა პარლამენტმა.

აღსანიშნავია, რომ საქართველოს კონსტიტუციის 50-ე მუხლის მე-5 პუნქტის ბოლო წინადადება იმეორებს გერმანიის კონსტიტუციის დებულებას¹⁵, კერძოდ ბუნდესტაგის უფლებამოსილების ვადის გასვლის შემთხვევაში ფედერალური პრეზიდენტი აირჩევა ახალარჩეული ბუნდესტაგის პირველი სხდომის ჩატარებიდან 30 დღეში. თუმცა, საქართველოსგან განსხვავებით, გერმანიაში ახალარჩეული ბუნდესტაგის პირველი შეკრებისთანავე უფლებამოსილება უწყდება წინა მოწვევის ბუნდესტაგს¹⁶. ამდენად,

¹⁴ შეადარე. მუხლი 38, საქართველოს კონსტიტუცია.

<https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/30346?publication=36> [უ.გ. 07.10.2025].

¹⁵ შეადარე. მუხლი 54, პუნქტი 5, გერმანიის კონსტიტუცია. <https://www.verfassungsvergleich.de/> [უ.გ. 07.10.2025].

¹⁶ შეადარე. იქვე, მუხლი 39*(32), პუნქტი 1.

გერმანიაში სახელმწიფო მეთურის არჩევნებში ყველა შემთხვევაში მონაწილეობს ახალარჩეული საკანონმდებლო ორგანო.

4.2 საქართველოს კონსტიტუციის 51-ე მუხლის 1-ლი პუნქტი - ფიცის ტექსტი

საქართველოს კონსტიტუციაში პრეზიდენტის ფიცის ტექსტი იწყება სიტყვებით „მე, საქართველოს პრეზიდენტი...“ ე.ი. პირი, რომელსაც არა აქვს დაკავებული სახელმწიფო მეთურის თანამდებობა თავს პრეზიდენტად აცხადებს. ამასთან, კონსტიტუციის თანახმად საქართველოს პრეზიდენტის უფლებამოსილება წყდება და საქართველოს ახალარჩეული პრეზიდენტის უფლებამოსილება იწყება ახალარჩეული პრეზიდენტის მიერ სრულად ფიცის დადებისთანავე. მოცემულ შემთხვევაში არგუმენტი, რომ „საქართველოს პრეზიდენტი“ გულისხმობს სახელმწიფო ორგანოს ვერ გამოდგება, იმდენად რამდენადაც ორგანო ვერ დადებს ფიცს და ფიზიკური პირი ვერ გამოაცხადებს საკუთარ თავს ორგანოდ. შესაძლოა საქმე გვაქვს ფიქციასთან ანუ ფაქტი სინამდვილეში არ არსებობს, მაგრამ სამართალმა მიანიჭა მას ფაქტის მნიშვნელობა. ასეთ ხერხს კანონმდებელი მიმართავს, როდესაც ფაქტის მნიშვნელობის დადგენა აუცილებელია. მიგვაჩნია, რომ განსახილველ შემთხვევაში ამის საჭიროება ნამდვილად არ არის.

საზღვარგარეთის ქვეყნების უმრავლესობაში ხალხის მიერ არჩეული პირი ფიცის დადებამდე თავს პრეზიდენტად არ აცხადებს ვინაიდან თანამდებობა ჯერ არა აქვს დაკავებული¹⁷ საზღვარგარეთის ქვეყნების კონსტიტუციების გაცნობით აღმოვაჩინეთ მხოლოდ ორი ქვეყანა (ტაჯიკეთი¹⁸ და თურქეთი¹⁹), სადაც საქართველოს მსგავსად ფიცის ტექსტი იწყება პირველ პირობით: „მე, პრეზიდენტი...“

ვფიქრობთ, რომ უპრიანია საქართველოს კონსტიტუციის ტექსტი შესწორდეს და ფიცის ტექსტიდან ნაცვალსახელის „მე“-ს შემდეგ სიტყვები „...საქართველოს პრეზიდენტი“ ამოღებულ იქნას.

აღსანიშნავია, რომ ახალარჩეული პრეზიდენტი ფიცს დებს არა ხალხის არამედ ერის წინაშე. საქართველოს კონსტიტუციაში სიტყვა „ერი“ ორჯერ გვხვდება, კერძოდ პრეამბულაში „...ქართველი ერის...“ და პრეზიდენტის ფიცის ტექსტში („ღვთისა და ერის წინაშე“). პრეზიდენტის ტექსტში დაკონკრეტებული არ არის, მაგრამ სავარაუდოდ, პრეზიდენტი ქართველი ერის წინაშე დებს ფიცს. „ერის“ ცნების განმარტებას კანონმდებლობა არ იძლევა. იგი არც წარმოადგენს ჩვენი კვლევის საგანს, თუმცა ცალსახაა, რომ „ერი“ უფრო ვიწრო ცნებაა ვიდრე „ხალხი“. ვინაიდან საქართველოში სახელმწიფო ხელისუფლების წყარო ხალხია²⁰ ვფიქრობთ, რომ პრეზიდენტმა ფიცი „ხალხის“ და არა „ერის“ წინაშე უნდა დადოს. ამდენად, ფიცის ტექსტი ამ მხრივაც საჭიროებს ცვლილებას.

¹⁷ შეადარე. მუხლი 103, აზერბაიჯანის რესპუბლიკის კონსტიტუცია; მუხლი 83, ბელორუსიის რესპუბლიკის კონსტიტუცია; მუხლი 56, ფინეთის კონსტიტუცია; მუხლი 81, ესტონეთის რესპუბლიკის კონსტიტუცია; მუხლი 82, პუნქტი 2, რუმინეთის კონსტიტუცია; მუხლი 104, უკრაინის კონსტიტუცია; მუხლი 87, მექსიკის შეერთებული შტატების კონსტიტუცია; მუხლი 79, პუნქტი 2 მოლდოვის რესპუბლიკის კონსტიტუცია; მუხლი 8, პუნქტი 12, ირლანდიის კონსტიტუცია; მუხლი 42, პუნქტი 1, კვიპროსის კონსტიტუცია, მუხლი 127, პუნქტი 3; პორტუგალიის რესპუბლიკის კონსტიტუცია <https://www.verfassungsvergleich.de/> [უ. გ. 07.10.2025].

¹⁸ შეადარე. მუხლი 67, ტაჯიკეთის რესპუბლიკის კონსტიტუცია. <https://www.verfassungsvergleich.de/> [უ. გ. 07.10.2025].

¹⁹ შეადარე. მუხლი 103, თურქეთის კონსტიტუცია. <https://www.verfassungsvergleich.de/> [უ. გ. 07.10.2025].

²⁰ შეადარე. მუხლი 3, პუნქტი 2, საქართველოს კონსტიტუცია. <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/30346?publication=36> [უ. გ. 07.10.2025].

და ბოლოს, ფიცის ტექსტის შინაარსიდან გამომდინარე პრეზიდენტი იღებს ვალდებულებას იზრუნოს მხოლოდ საკუთარი ქვეყნის მოქალაქეთა უსაფრთხოებასა და კეთილდღეობისათვის. ამდენად, მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს სახელმწიფოს ვალდებულებაა იზრუნოს მის იურისდიქციაში მყოფი ყველა ადამიანის უსაფრთხოებაზე, საქართველოს პრეზიდენტი ფიცის წარმოთქმის დროს ვალდებულებას იღებს მხოლოდ საქართველოს მოქალაქეთა დაცვაზე. ვფიქრობთ, რომ ფიცის ტექსტი ამ კუთხითაც საჭიროებს გადახედვას.

4.3 საქართველოს კონსტიტუციის 51-ე მუხლის მე-5 პუნქტი - „უფლებამოსილების განხორციელების შეუძლებლობა“

პრეზიდენტის მოვალეობის შემსრულებლის დანიშვნის ერთ-ერთ საფუძველია - „პრეზიდენტის მიერ უფლებამოსილების განხორციელების შეუძლებლობა“. ისმის კითხვა პრეზიდენტის მიერ უფლებამოსილების განხორციელების შეუძლებლობა, უფლებამოსილების ვადაზე ადრე შეწყვეტას თუ მხოლოდ უფლებამოსილების შეჩერებას იწვევს? რატომ გამოყოფს ცალკე კონსტიტუციის განსახილველი მუხლი ამ ფაქტს მაშინ როდესაც კონსტიტუციის არც ერთი მუხლით არ არის მოწესრიგებული რომელიმე ორგანომ (პარლამენტი თუ საკონსტიტუციო სასამართლო) როდის უნდა დაადგინოს „უფლებამოსილების განხორციელების შეუძლებლობის“ ფაქტი? მსგავსი ფორმულირება ქმნის სამართლებრივ სიძნელეებს პრეზიდენტის უფლებამოსილების დროებით შეჩერების შემთხვევაში. შესაძლებელია, სახელმწიფო ორგანოები (პარლამენტი, საკონსტიტუციო სასამართლო) სხვადასხვაგვარად განმარტავდნენ ფაქტის აღიარების საფუძველს, რაც ხელს უშლის კონსტიტუციური წესრიგის სტაბილურობას²¹.

ვინაიდან კანონმდებელი პრეზიდენტის მიერ უფლებამოსილების განხორციელების შეუძლებლობის ფაქტს ცალკე გამოყოფს, სავარაუდოდ, იგი არ იწვევს პრეზიდენტის უფლებამოსილების შეწყვეტას. თუმცა ბუნდოვანია, რას გულისხმობს კანონმდებელი უფლებამოსილების განხორციელების შეუძლებლობაში, მაგალითად ჯანმრთელობის მდგომარეობის თუ კომპეტენციის ნაკლებობის გამო უფლებამოსილებათა ვერ შესრულებას? ვფიქრობთ, რომ „უფლებამოსილების განხორციელების შეუძლებლობა“ ბუნდოვანი წინადადებაა, კანონმდებელმა ან უნდა ამოიღოს ან კონსტიტუციურ დონეზე მოაწესრიგოს რომელი ორგანო ადგენს პრეზიდენტის მიერ უფლებამოსილების განხორციელების შეუძლებლობის ფაქტს. ამასთან, განისაზღვროს ვადა, რომლის გასვლის შემთხვევაში უნდა დაისვას ეს საკითხი.

4.4 საქართველოს კონსტიტუციის 51-ე მუხლის მე-4 პუნქტი - პრეზიდენტის პოლიტიკური საქმიანობა

2017 წლის ცვლილებების შედეგად პრეზიდენტს აეკრძალა არა მხოლოდ პარტიული თანამდებობის დაკავება, არამედ პოლიტიკური პარტიის წევრობაც. განმარტებითი ბარათის მიხედვით აღნიშნული დათქმის მიზანია პრეზიდენტის ზეპარტიული სტატუსის უზრუნველყოფა. ამდენად, კონსტიტუციის წინა რედაქციისგან განსხვავებით, რომელიც მხოლოდ პარტიული თანამდებობის დაკავებას უკრძალავდა პრეზიდენტს და ნებას რთავდა პოლიტიკური პარტიის წევრობის, მოქმედ რედაქციაში კანონმდებელმა გააფართოვა შეზღუდვის ფარგლები და დაწესა პოლიტიკური პარტიის წევრობის აკრძალვა. თუმცა საპარლამენტო რეჟიმის არსიდან გამომდინარე, პრეზიდენტის

²¹ Choudhry, S., Constitutional Design and Political Accountability, Oxford University Press, 2015, p. 115.

პოლიტიკურ საქმიანობაში მონაწილეობის შეზღუდვა იძლევა ზეპარტიული სტატუსის გარანტიას²². ამდენად, კანონმდებელს არა მხოლოდ პოლიტიკური პარტიის წევრობა უნდა აეკრძალა პრეზიდენტისათვის არამედ პოლიტიკურ საქმიანობაში მონაწილეობა, როგორც ამას ადგილი აქვს მოსამართლის შემთხვევაში²³.

4.5 საქართველოს კონსტიტუციის 52-ე მუხლის მე-2 პუნქტი - კანონით თუ ორგანული კანონით განსაზღვრულ საკითხებზე?

საქართველოს კონსტიტუცია განსაზღვრავს რეფერენდუმის ჩატარების ზოგად საფუძვლებს და განამტკიცებს, რომ პრეზიდენტი რეფერენდუმს ნიშნავს კონსტიტუციითა და კანონით განსაზღვრულ საკითხებზე. ვინაიდან კონსტიტუციის თანახმად რეფერენდუმის დანიშვნასა და ჩატარებასთან დაკავშირებული საკითხები განისაზღვრება ორგანული კანონით, მიზენშეწონილია, რომ კონსტიტუციაში ჩაიწეროს პრეზიდენტი რეფერენდუმს ნიშნავს კონსტიტუციითა და ორგანული კანონით განსაზღვრულ საკითხებზე.

4.6 საქართველოს კონსტიტუციის 53-ე მუხლის 1-ლი პუნქტი - პრემიერ-მინისტრის თუ მთავრობის თანახელოვნება?

ზოგადი წესის თანახმად, პრემიერ-მინისტრი პრეზიდენტის აქტზე თანახელოვნებას ასრულებს არა საკუთარი სახელით და პირადი პასუხისმგებლობით არამედ, როგორც მთავრობის მეთაური. ამას ცხადყოფს, როგორც კონსტიტუცია ისე მიმდინარე კანონმდებლობა. კერძოდ, კონსტიტუციის თანახმად თანახელოვნებრივ სამართლებრივ აქტზე პოლიტიკური პასუხისმგებლობა ეკისრება მთავრობას²⁴. ამასთან, პრეზიდენტის აქტზე თანახელოვნების საკითხი წყდება მთავრობის სხდომაზე, კერძოდ პრემიერ-მინისტრს თანახელოვნებისათვის გადაცემული საქართველოს პრეზიდენტის სამართლებრივი აქტი 10 დღის ვადაში გააქვს მთავრობის სხდომაზე განსახილველად. თუ მთავრობა მთავრობის რეგლამენტით დადგენილი წესით მოიწონებს საქართველოს პრეზიდენტის სამართლებრივ აქტს, პრემიერ-მინისტრი ხელს აწერს მას, რითაც თანახელოვნება დასრულებულად ჩაითვლება. თუ მთავრობა არ მოიწონებს საქართველოს პრეზიდენტის სამართლებრივ აქტს, მაშინ იგი ამზადებს მოტივირებულ შენიშვნებს, რომლებსაც პრემიერ-მინისტრი საქართველოს პრეზიდენტს გადასცემს 10 დღის ვადაში. პრეზიდენტს შეუძლია 10 დღის ვადაში, შეიტანოს ცვლილებები თავის სამართლებრივ აქტში ან იგივე სახით ხელახლა გადაუგზავნოს პრემიერ-მინისტრს. თუ მთავრობა კვლავ არ მოიწონებს საქართველოს პრეზიდენტის სამართლებრივ აქტს, საქართველოს პრეზიდენტს აღარ შეუძლია პრემიერ-მინისტრს თანახელოვნებისათვის გადასცეს იმავე შინაარსის სამართლებრივი აქტი მისი განმეორებით უარყოფიდან 6 თვის ვადაში²⁵. ამდენად, პრეზიდენტის აქტზე თანახელოვნების შესახებ გადაწყვეტილებას პრემიერ-მინისტრი ერთპიროვნულად არ იღებს. თანახელოვნების საკითხს წყვეტს კოლეგიალური აღმასრულებელი ორგანო - მთავრობა.

²² Ackerman, B., The Living Constitution, Harvard University Press, 1991, p. 82.

²³ შეადარე. მუხლი 63, პუნქტი 4, საქართველოს კონსტიტუცია.

<https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/30346?publication=36> [უ. გ. 07.10.2025].

²⁴ შეადარე. მუხლი 53, პუნქტი 1, წინადადება 3, საქართველოს კონსტიტუცია.

<https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/30346?publication=36> [უ. გ. 07.10.2025].

²⁵ შეადარე. მუხლი 73, პუნქტი 6 და 7, საქართველოს მთავრობის სტრუქტურის, უფლებამოსილებისა და საქმიანობის წესის შესახებ კანონი. <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/2062?publication=49> [უ. გ. 07.10.2025].

აღსანიშნავია, რომ საქართველოს პრეზიდენტს შეუძლია პრემიერ-მინისტრისათვის დასაბუთებული მიმართვის საფუძველზე მოითხოვოს თავისი სამართლებრივი აქტის დაჩქარებული წესით თანახელმოწერა. თუ პრემიერ-მინისტრი საქართველოს პრეზიდენტის მიმართვას საკმარისად დასაბუთებულად მიიჩნევს, მას საქართველოს პრეზიდენტის სამართლებრივი აქტი 3 დღის ვადაში გააქვს მთავრობის სხდომაზე განსახილველად²⁶. როგორც ჩანს, მოცემულ შემთხვევაში პრემიერ-მინისტრის გადასაწყვეტია შემცირდეს თუ არა მთავრობის სხდომაზე პრეზიდენტის აქტის გატანის ვადა, ხოლო თავად თანახელმოწერის საკითხი კვლავ მთავრობის სხდომაზე წყდება.

ქვეყანაში არსებული მხოლოდ განსაკუთრებული ვითარების შემთხვევაში თანახელმოწერის საკითხს ერთპიროვნულად წყვეტს პრემიერ-მინისტრი და საკითხი არ იხილება მთავრობის სხდომაზე. კერძოდ, საქართველოს პრეზიდენტის მიერ პრემიერ-მინისტრის წარდგინების საფუძველზე გამოცემული ბრძანება საომარი ან საგანგებო მდგომარეობის გამოცხადების ან გაუქმების შესახებ დაუყოვნებლივ გადაეცემა პრემიერ-მინისტრს. პრემიერ-მინისტრი ამ ბრძანების გადაცემისთანავე იღებს გადაწყვეტილებას თანახელმოწერის თაობაზე. საქართველოს პრეზიდენტის მიერ პრემიერ-მინისტრის წარდგინების საფუძველზე გამოცემული დეკრეტი პრემიერ-მინისტრს გადაეცემა და მისი თანახელმოწერა ხორციელდება ანალოგიურად²⁷. მართალია განსახილველ შემთხვევაში თანახელმოწერის საკითხი არ წყდება მთავრობის სხდომაზე, თუმცა თანახელმოწერილ სამართლებრივ აქტზე პოლიტიკური პასუხისმგებლობა მაინც მთავრობას ეკისრება.

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე მიგვაჩნია, რომ კონსტიტუციის 53-ე მუხლის 1-ლი პუნქტში უპრიანია ჩაიწეროს, რომ პრეზიდენტის სამართლებრივი აქტი საჭიროებს არა პრემიერ-მინისტრის თანახელმოწერას არამედ მთავრობის გარდა კანონით დადგენილი გამონაკლისებისა. წინააღმდეგ შემთხვევაში, დღეს არსებული ჩანაწერიდან იკითხება თითქოს პრემიერ-მინისტრს, ყველა შემთხვევაში, ერთპიროვნულად, შეუძლია გადაწყვიტოს თანახელმოწერის საკითხი, ხოლო პრემიერ-მინისტრის გადაწყვეტილებაზე პასუხს აგებს მთავრობა. უფრო მეტიც, კონსტიტუციის არსებული ჩანაწერით თუ პრემიერ-მინისტრმა, მთავრობის გვერდის ავლით, პრეზიდენტის აქტზე გააკეთებს თანახელმოწერას, იგი სავსებით კონსტიტუციურ ქმედებად ჩაითვლება.

5. საქართველოს კონსტიტუციის თავი მეათე. კონსტიტუციის გადასინჯვა

საქართველოს კონსტიტუციის 77-ე მუხლის პირველი პუნქტის თანახმად, კონსტიტუციის გადასინჯვის ინიციატივის უფლება აქვს პარლამენტის სრული შემადგენლობის ნახევარზე მეტს. გრამატიკული, სიტყვა-სიტყვითი განმარტებით, პარლამენტის სრული შემადგენლობის ნახევარზე მეტი გულისხმობს, რომ მხოლოდ და მხოლოდ 76 პარლამენტის წევრი შეიძლება იყოს კანონპროექტის ინიციატორი და ამაზე, თუნდაც ერთით მეტ დეპუტატს, არ გააჩნია საკანონმდებლო ინიციატივის უფლება. მაშინ, როდესაც პრაქტიკაში კანონპროექტის ინიციატორი ხშირად ყოფილა 76 წევრზე მეტი. ფორმალურად თუ მივუდგებით ამ საკითხს, გამოდის, რომ კონსტიტუციის გადასინჯვის ყველა პროექტი, რომელიც ოდესღაც წარდგენილი იყო პარლამენტში, თუნდაც 77 დეპუტატის მიერ, არაკონსტიტუციური სუბიექტის მიერ იყო შეტანილი.

ვფიქრობთ, რომ მიზანშეწონილია მეტი სიზუსტისთვის „სრული შემადგენლობის ნახევარზე მეტს“ წინ დაემატოს სიტყვა „არანაკლებ“. ამ ჩასწორებით პარლამენტის წევრთა

²⁶ შეადარე. იქვე, 7³ მუხლი, პუნქტი 9.

²⁷ შეადარე. იქვე 7³ მუხლი, პუნქტი 10 და 11.

მინიმუმ 76 წევრს და არა მხოლოდ 76 წევრს ექნება შესაძლებლობა, წარადგინოს კონსტიტუციური კანონის პროექტი.

აღსანიშნავია, რომ კონსტიტუციის გადასინჯვის კიდევ ერთი ინიციატორია ამომრჩეველი. მოცემულ შემთხვევაში კანონმდებელი ადგენს ამომრჩეველთა რაოდენობის მინიმუმს (არანაკლებს 200 000), რასაც პარლამენტის წევრების მიმართ არა აქვს ადგილი.

ნიშანდობლივია, რომ მსგავსი ტექნიკური თუ შინაარსობრივი უზუსტობები კონსტიტუციის სხვა მუხლებშიც არის, კერძოდ კონსტიტუციის 38-ე მუხლის მე-3 წინადადების მიხედვით პარლამენტი სრულ უფლებამოსილებას იძენს პარლამენტის წევრთა ორი მესამედის უფლებამოსილების ცნობის მომენტიდან. ლოგიკურად, ალბათ, კანონმდებელი გულისხმობს „არანაკლებ“ და არა ზუსტად ორი მესამედის უფლებამოსილების ცნობას. ამასთან, განსახილველ დებულებაში „სავარაუდოდ“ იგულისხმება სრული შემადგენლობის და არა დამსწრეთა ორი მესამედის უფლებამოსილების ცნობა.

დასკვნა

კონსტიტუციის დებულებების განმარტების შედეგად ვეცადეთ კონსტიტუციაში არსებული უზუსტობებისა და პრობლემების გამოკვეთა. სტატიაში დასმული კონსტიტუციის ტექსტის ე.წ. „შეცდომები“ შინაარსობრივი თუ ტექნიკური ხასიათისაა არსებით საკითხს არ წარმოადგენს და მკითხველმა თავად განსაზღვროს მათი ბუნება. თუმცა დასმული საკითხები, ერთმნიშვნელოვნად კანონმდებლის მსჯელობის საგანი უნდა გახდეს.

ბიბლიოგრაფია

1. საქართველოს 1995 წლის 24 აგვისტოს კონსტიტუცია;
2. საქართველოს ორგანული კანონი ნორმატიული აქტების შესახებ (22.10.2009);
3. საქართველოს ორგანული კანონი მოქალაქეობის შესახებ (30.04.2014);
4. საქართველოს კანონი მთავრობის სტრუქტურის, უფლებამოსილებისა და საქმიანობის წესის შესახებ (11.02.2004);
5. აზერბაიჯანის რესპუბლიკის კონსტიტუცია;
6. ბელორუსიის რესპუბლიკის კონსტიტუცია;
7. გერმანიის ფედერაციული რესპუბლიკის კონსტიტუცია;
8. ესტონეთის რესპუბლიკის კონსტიტუცია;
9. თურქეთის რესპუბლიკის კონსტიტუცია;
10. ირლანდიის კონსტიტუცია;
11. კვიპროსის კონსტიტუცია;
12. მექსიკის შეერთებული შტატების კონსტიტუცია;
13. მოლდოვის რესპუბლიკის კონსტიტუცია;
14. პორტუგალიის რესპუბლიკის კონსტიტუცია;
15. რუმინეთის კონსტიტუცია;
16. ტაჯიკეთის რესპუბლიკის კონსტიტუცია;
17. უკრაინის კონსტიტუცია;
18. ფინეთის რესპუბლიკის კონსტიტუცია;
19. Ackerman, Bruce, The Living Constitution, Harvard University Press, 1991;
20. Barak, Aharon, Purposive Interpretation in Law, Princeton University Press, 2005;
21. Choudhry, Sujit, Constitutional Design and Political Accountability, Oxford University Press, 2015;
22. Craig, Paul, EU Administrative Law, Oxford University Press, 2012;
23. Fuller, Lon, The Morality of Law, Yale University Press, 1964;
24. Issacharoff, Samuel, Democracy Unmoored, Oxford University Press, 2023;
25. Jacobsohn, Gary, Jeffrey, Constitutional Identity, Harvard University Press, 2010;
26. Kelsen, Hans, Pure Theory of Law, University of California Press, 1967;
27. Orgad, Liav, The Legal Nature of Constitutional Preambles, International Journal of Constitutional Law, 2010;
28. Venice Commission, Code of Good Practice in Electoral Matters, CDL-AD, 2002, 023 rev;
29. Xanthaki, Helen, Drafting Legislation: Art and Technology of Rules for Regulation, Hart Publishing, 2014.